

Streekverbetering in de praktijk: modern huishouden

De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970.

Erwin Karel

Inleiding

In 1999 verscheen het boek *De Graanrepubliek* van de journalist Frank Westerman. Hij reconstrueert hierin de teloorgang van de landbouw in Groningen, een gebied dat ooit gold als de graanschuur van Nederland. De voormalige Nederlandse minister van Landbouw Sicco Mansholt – van oorsprong zelf een Groninger - vervult een meer dan prominente rol in zijn boek. Aan de hand van zijn levensverhaal en dat van zijn vader en grootvader wordt honderd jaar landbouwgeschiedenis op een bijzondere wijze verbeeld. De opkomst van het geslacht Mansholt wordt door Westerman geplaatst naast de ondergang van de negentiende-eeuwse Groningse herenboeren. Sicco Mansholt, die in belangrijke mate werd geïnspireerd door de ideeën van zijn grootvader¹, was in zijn hoedanigheid van landbouwcommissaris van de EEG verantwoordelijk voor de huidige structuur van de Europese landbouw. Veel Groningse graanboeren zijn naar eigen zeggen aan de Europese regelgeving ten onder gegaan. Westerman portretteert Mansholt als een spijtoptant. Hoewel zijn beleid, dat de Europese Gemeenschap een eigen positie op de wereldmarkt moest garanderen, geslaagd kan worden genoemd - Europa was reeds in de jaren zeventig autarkisch wat betreft haar voedselvoorziening – had het als neveneffect een onontwarbare kluwen van wetgeving, regels, quota en permanente saneringen. Die neveneffecten overschaduwden Mansholts succesverhaal steeds vaker. En daarvan was hij zich welbewust. In 1994 tekende Westerman uit zijn mond op: 'Ik als socialist, ik zeg zeer nadrukkelijk: de maakbaarheid van de samenleving langs de weg die ik heb gevolgd is een onmogelijkheid'.²

De maakbaarheid van de samenleving, of beter gezegd van het platteland, is ook één van de centrale thema's in het onlangs verschenen boek *De virtuele boer* van de Wageningse hoogleraar Jan Douwe van der Ploeg.³ De ruraal socioloog Van der Ploeg schetst daarin de toenemende dominantie van de landbouwexpertsystemen, dat wil zeggen kennis- en regelgevingssystemen die de landbouw in een niet te keren richting dwingen. Deze systemen zijn in Van der Ploegs ogen het product van de maakbaarheidsgedachte. Ze hebben er toe geleid dat de overheid tegenwoordig in haar beleid niet meer met reëel existierende boeren rekening houdt, maar slechts met de door haar gecreëerde denkbeeldige agrarische ondernemers. Van der Ploegs betoog is een regelrechte aanklacht richting Den Haag en menig politicus reageerde, na publicatie van het boek, als door een wesp gestoken. Dat is jammer, want behalve ongezouten kritiek op het dominante expertsysteem bevat het boek ook een schat aan ideeën en inzichten. Zo pleit Van der Ploeg voor een vermaatschappelijking van de landbouwbeoefening door haar te verweven met andere sectoren van de samenleving.

Westerman is geen historicus en die pretentie heeft hij ook niet. Zijn boek is een mengeling van journalistiek onderzoek en historische wetenswaardigheden die verbonden worden door een uitgesproken visie. Het is een bijzonder geslaagd docudrama met een heldere thematiek, namelijk de illusie van de maakbaarheid. Van der Ploeg onderzoekt de historische aspecten van zijn betoog evenmin systematisch. Als socioloog is hij vooral geïnteresseerd in heden en toekomst. Hij maakt de geschiedenis dan ook ondergeschikt aan zijn soms romantisch ogende toekomstvisie. Mag op grond van dit soort betogen de maakbaarheid van het platteland tot illusie worden verklaard? Of wordt hier de geschiedenis herschreven ten behoeve van de actualiteit? Zowel Westermans als Van der Ploegs betoog zijn legitiem, maar om een gewogen oordeel te vellen over het verleden dient men het te onderzoeken. In dit geval leidt dat tot de vraag: Wat bezielde wetenschappers, politici en uitvoerders in het veld om het platteland te willen kneden naar hun werkelijkheid?

Om die vraag te kunnen beantwoorden heeft het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) de streekverbetering uit de jaren 1956-1970 tot onderwerp van studie gemaakt. Het streekverbeteringsbeleid bestond uit een groots opgezet voorlichtingsprogramma van het Ministerie van Landbouw. Het beoogde met name kleine boeren in achtergebleven agrarische gebieden sociaal en economisch

op te stuwen naar een niveau dat vergelijkbaar was met dat van industriearbeiders. Streekverbetering is een typisch voorbeeld van *social engineering* op het platteland. Ideeën over de 'maakbaarheid van de samenleving' zijn in dit voorlichtingsprogramma volop terug te vinden. Dat maakt het bij uitstek geschikt als onderzoeksobject.

Het navolgende artikel laat enkele van de onderzoeksvragen zien. Het is opgesplitst in de volgende onderdelen. Eerst wordt de kern van het streekverbeteringsbeleid, het voorlichtingsprogramma, beschreven. Vervolgens worden de achtergronden van het beleid nader toegelicht. Twee aspecten staan daarbij centraal: het naoorlogse landbouwstructuurbeleid en het concept van sociale planning. Deze twee aspecten corresponderen met een tweetal niveaus waarop de analyse van de streekverbetering plaatsvindt. Respectievelijk het nationale beleidsniveau, waar Mansholt een belangrijke rol speelde, en een wetenschappelijk/ideologisch niveau, waar de Wageningse hoogleraar E.W. Hofstee een centrale plaats moet worden toegekend. Het derde analytische niveau, de lokale uitvoering, komt in dit artikel slechts in de vorm van voorbeelden aan bod. In het laatste deel van dit artikel wordt uiteengezet waarom de streekverbetering uiteindelijk moet worden beschouwd als een poging van de overheid om boeren een nieuwe agrarische ondernemersstrategie aan te leren.

Drie vormen van voorlichting

De kern van de streekverbeteringen bestond uit een voorlichtingsprogramma. De uitvoering daarvan verschilde in de circa 120 streekverbeteringen die er tussen 1956 en 1970 zijn geweest, omdat het werd aangepast aan de lokale omstandigheden. Gebieden met intensieve veehouderij hadden nu eenmaal een andere benadering nodig dan akkerbouw- of tuinbouwgebieden. Als gemeenschappelijke factor kende de uitvoering echter drie vormen van voorlichting, namelijk bedrijfstechnische/economische, huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting. De overheid achtte een integrale aanpak van deze drie vormen van voorlichting van groot belang.⁴ Als uitgangspunt gold daarbij dat de agrarische bevolking rijp moest worden gemaakt voor technische en bedrijfseconomische rationalisaties. Hierbij werd met name gedacht aan grootschalige ruilverkavelingen. Deze geldverslindende projecten konden pas effect sorteren wanneer de boeren zich bewust werden van hun positie in de moderne samenleving. Teneinde

het rationalisatieproces zonder al te veel tegenstand te laten verlopen, werd het geven van intensieve voorlichting noodzakelijk geacht. Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD) vervulde daarbij een centrale rol.

De *bedrijfstechnische en economische voorlichting* betrof alle zaken die met de uitvoering van het boerenbedrijf te maken hadden. Dat kon variëren van vraagstukken over veevoeder tot bekalking van grond. De thematiek werd goeddeels aangepast aan de lokale wensen en problemen. In het eindverslag van een streekverbetering als Land van Maas en Waal-west (1957-1962) werden bijvoorbeeld op landbouwgebied de volgende onderdelen genoemd: demonstratie onkruidbestrijding, veevoedervoorlichting, grondonderzoek, ploegwedstrijden, graslandwedstrijden.⁵ Bij de veehouderij (rundvee, varkens en pluimvee) stonden vaak fokprogramma's en -cursussen centraal. In de zuivel werd het hygiënische melken via voorlichting gepropageerd. Daar waar de tuinbouw overheerste, zoals in de Utrechtse Maarsseveense Plassen (1963-1969), nam de verbetering van de grondstructuur, bijvoorbeeld door gebruik van het toentertijd opkomende tuinturf, een belangrijke plaats in.⁶ Bij de gehele bedrijfstechnische en economische voorlichting stond de specialisatie van de productie en de rationalisatie van de bedrijfsvoering centraal. Doel was de productie per man dusdanig te verhogen dat niet alleen een vergelijkbaar inkomen als elders kon worden vergaard, maar ook voldoende vrije tijd voor sociale activiteiten zou overblijven. Daarom streefde men naar een optimalisering van de inzet van de arbeidskracht zoals die op de bedrijven aanwezig was. De bedrijfstechnische en economische voorlichting bouwde voort op de activiteiten van de Rijkslandbouwconsulenten (voorheen landbouwlerearen), zoals die al enkele decennia werden uitgevoerd.

De *landbouwhuishoudelijke voorlichting* was gericht op de boerin en reeds voor de Tweede Wereldoorlog in zwang geraakt. Ze stelde zich ten doel om de taken in het huishouden efficiënter te laten verlopen.⁷ De vrijkomende tijd kon de huisvrouw/boerin besteden in het boerenbedrijf, als hulpkracht van haar man. Inhuren van arbeiders werd daardoor overbodig. In dat opzicht sloot het aan bij de doelstelling om het gebruik van de aanwezige arbeidskracht op de boerengezinsbedrijven te optimaliseren. De huishoudelijke voorlichting werd uitbesteed aan de Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande. Deze in 1935 opgerichte organisatie werd bestuurd door het Ministerie van Landbouw en Visserij, de standsorganisaties en kruis-

organisaties.⁸ Behalve het verrichten van huishoudelijke werkzaamheden, omvatte de voorlichting ook zaken als de inrichting van de woning. De lokale omstandigheden waren bepalend voor de aard van de voorlichting. In de Drentse streekverbetering Sleen/Erm/Diphoorn (1956-1960) stonden bijvoorbeeld de volgende thema's op het programma: kookcursussen, tuinieren, gebruik van diepvrieskluizen, huishoudboekhouding, inrichting van de woning en gebruik van moderne huishoudelijke voorzieningen (wasmachines, elektrische kooktoestellen e.d.).⁹ Men zou uit het voorafgaande kunnen afleiden dat het gezinswerk ondergeschikt werd gemaakt aan het bedrijf. Een dergelijke redenering klopt niet. Veeleer vond er een herordening plaats, waarin de scheidslijnen tussen bedrijf en gezin opnieuw getrokken werden. In veel gevallen had dat ook invloed op de man/vrouw verhouding binnen beide domeinen.

De *agrarisch-sociale* voorlichting was, in tegenstelling tot de twee hiervoor genoemde, nieuw. Zij beoogde de boerengezinnen bewust te maken van de samenleving waarin ze leefden. De voorlichting betrof onder andere vraagstukken over beroepskeuze van de kinderen, bedrijfsopvolging, loon voor thuiswerkende kinderen, bedrijfsbeëindiging en erfrecht.¹⁰ Men kan het zonder meer beschouwen als een rurale variant van het in de jaren vijftig opkomende sociaal-culturele werk, niet in de laatste plaats omdat het hier groepsvoorlichting betrof. Veelal werd de voorlichting aan jongeren apart georganiseerd. Deze was zeer breed. Zo kon bijvoorbeeld ook het bezoek aan een theater als vorm van agrarisch-sociale voorlichting gelden, met dien verstande dat het hier de culturele opvoeding van jongeren betrof.¹¹

Gezien het karakter van de aangesneden vraagstukken bij de agrarisch-sociale voorlichting - ze werden niet als zakelijk beschouwd, maar als diep in de levensbeschouwelijke wereld van de gezinnen doordringend - is ze van meet af aan een taak van de standsorganisaties en landarbeidersorganisaties geweest. Het overheidsbeleid werd op deze wijze uitgevoerd door (verzuilde) particuliere organisaties. Het was een overgangsfase van de verzuilde staat naar de verzorgingsstaat. Opmerkelijk is dat men deze voorlichting niet heeft ondergebracht bij het Ministerie van Maatschappelijk Werk, dat bijvoorbeeld wel het sociaal-cultureel werk in de ontwikkelingsgebieden (regionale industrialisatie) regelde in die jaren. De initiatiefnemers wilden namelijk voorkomen dat de streekverbetering in verband zou worden gebracht met 'onmaatschappelijkheid'. Het is daarom ook onjuist de streekverbetering te beschouwen als beschavingsoffensief.¹²

Veeleer moet het worden besproken in termen van socialisatieprogramma.

Na 1963 werd ook nog de *sociaal-economische* voorlichting ontwikkeld.¹³ Deze richtte zich vooral op de relatie gezin-bedrijf. De sociaal-economische voorlichting bevatte zowel elementen van de landbouwhuishoudelijke voorlichting als van de agrarisch-sociale voorlichting. Oorspronkelijk werd ze in streekverbeteringen ontwikkeld door de landbouwhuishoudelijke voorlichting meer te richten op economische aspecten van de agrarische voorlichting. De sociaal-economische voorlichting omvatte onder andere: gezinsbudget, aanpassing aan veranderende omstandigheden door bijvoorbeeld bedrijfsbeëindiging, arbeidsrationalisatie in de huishouding in verband met het verrichten van werkzaamheden voor het bedrijf, financiële regelingen voor het gezin onder andere vanwege bedrijfsopvolging. Zowel de agrarisch-sociale als de landbouwhuishoudelijke voorlichting zijn halverwege de jaren zeventig opgeheven. Ze waren toen al goeddeels geïntegreerd in de sociaal-economische voorlichting, die een meer individueel karakter had gekregen

Bij de uitvoering was de RLVD de spin in het web. Via hem werden ook de gelden doorgegeven aan de standsorganisaties om specifieke voorlichtingsprojecten in het kader van de streekverbetering uit te voeren. De Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting (samengesteld uit overheid en standsorganisaties) en de daaronder ressorterende Provinciale Raden vormden een belangrijke schakel in het beoordelen van de streekverbeteringsaanvragen en het opstellen van richtlijnen daarvoor. Belangrijkste adviesgevend orgaan was de Commissie Welzijn ten Plattelande. Aanvankelijk ressorteerde zij onder het Ministerie van Maatschappelijk Werk, maar later werd zij overgeheveld naar dat van Landbouw en Visserij. Deze instantie kan beschouwd worden als intermediair tussen de wetenschappelijk geïntereerde denkers, de ambtelijke top en de verzuilde standsorganisaties. Ze gaf opdrachten voor onderzoek. De commissie bezat geen beslissingsbevoegdheid in het te voeren beleid.

De uitvoering op lokaal niveau werd in handen gelegd van de rijkslandbouwconsulenten en hun assistenten. Meestal lieten zij door het Landbouw Economisch Instituut (LEI) een sociaal-economisch rapport samenstellen, op grond waarvan een voorlichtingsplan werd opgesteld. De consulenten werden bijgestaan door lokale streekverbeteringscommissies. Daarin waren meestal de organisaties van boeren, boerinnen, landarbeiders en jongeren vertegenwoordigd. Al naar ge-

lang de streek was de samenstelling een afspiegeling van de verzuilde situatie. De commissies werden soms aangevuld met lokale notabelen zoals vertegenwoordigers van gemeenten en boerenleenbanken. In sommige streken was de streekverbetering onderdeel van ruimere projecten. De streekverbetering Bommelerwaard-oost was bijvoorbeeld ingebed in het werk van de Stichting ter Verbetering van de Komgronden en in het gebied Noordwest-Veluwe, langs de randmeren, werden de streekverbeteringen ook overkoepeld door een afzonderlijke stichting.

Van belang is hier de constatering dat behalve de overheid, ook de boerenorganisaties ruimschoots betrokken waren bij de streekverbetering. Op vrijwel elk niveau en in elke overkoepelende uitvoerende organisatie waren zij mede vertegenwoordigd. Streekverbetering kan dus niet beschouwd worden als een 'zuiver' overheidsproject.

Landbouwstructuurbeleid

Het streekverbeteringsbeleid was een specifiek onderdeel van wat in de loop der jaren vijftig landbouwstructuurbeleid is gaan heten. De term landbouwstructuurbeleid raakte in zwang ter onderscheiding van het tot dan dominerende markt- en prijsbeleid. A. van den Brink, die het landbouwstructuurbeleid uitvoerig analyseerde, omschrijft het als de door de overheid met bepaalde middelen en in een bepaalde tijdsvolgorde nagestreefde directe en doelgerichte beïnvloeding van de landbouwstructuur. Terwijl hij de landbouwstructuur definieert als de ordening van het geheel van productiefactoren (ondernemerschap, kapitaal, arbeid en grond) die ten behoeve van de voortbrenging van land- en tuinbouwproducten worden aangewend. Van den Brink tekent hierbij aan dat problemen in de landbouwstructuur sterk worden beïnvloed door de gezinsbedrijvenstructuur in Nederland. Hij beperkt zich in zijn onderzoek tot wat hij noemt *landbouwstructuurbeleid in engere zin*. Dat betekent dat hij het drieluik landbouwonderwijs, -onderzoek en -voorlichting buiten beschouwing heeft gelaten.¹⁴ Dit verklaart waarom in zijn studie de streekverbetering nauwelijks aan bod komt.

Een van de problemen waar het landbouwstructuurbeleid een oplossing voor trachtte te vinden, was het zogenaamde kleine boerenvraagstuk. Dit vraagstuk duidde op het bestaan van vele boerenge-

zinnen, meestal op de arme zand- en komgronden, die op te kleine bedrijven werkten om in de toekomst rendabel te kunnen blijven produceren. Het vraagstuk was niet nieuw. In het laatste kwart van de negentiende eeuw was deze groep al eens onderwerp van overheidsstudie geweest.¹⁵ Toentertijd zag men de oplossingen vooral in betere kredietverlening en intensivering van de landbouwvoorlichting. De overheid nam op het terrein van de landbouwvoorlichting inderdaad maatregelen. Zo werd in de periode 1890-1913 een toenemend aantal rijkslandbouwers en rijksstuinbouwers benoemd. De benarde positie van de kleine boeren loste zich als gevolg van de rationalisering, toename van het gebruik van kunstmest en de instelling van coöperaties vanaf 1900 op. Deze factoren maakten het mogelijk om ook op een beperkt landbouwareaal tot behoorlijke verdiensten te komen.¹⁶ Tot begin jaren dertig verdween het vraagstuk van het politiek toneel. Maar na het uitbreken van de economische wereldcrisis in 1929 kwam het des te nadrukkelijker weer naar voren. De boerenstand in Nederland bleek nauwelijks te zijn opgewassen tegen de internationale concurrentieverhoudingen. De overheid reguleerde via Crisiswetgeving (1934) het prijs- en productieniveau dusdanig, dat de boeren konden overleven. Bovendien intensiverde zij de begeleiding van kleine boeren door de Dienst Kleine Bedrijven (1935) in het leven te roepen.

De oorlogsomstandigheden verdoezelden tijdelijk het probleem, maar na de Tweede Wereldoorlog kwam het kleine boerenvraagstuk spoedig weer op de politieke agenda te staan. In het *Landbouwkundig Maandblad* werd in de jaren 1945-1948 een discussie gevoerd over het kleine boerenvraagstuk. In het debat kwam een groot aantal punten naar voren die ook gedurende de streekverbeteringsperiode vrijwel zonder uitzondering speelden.¹⁷ Opvallend was bijvoorbeeld het pleidooi van sommigen voor een meer sociaalgerichte benadering. Dit in tegenstelling tot de eerdere aangedragen oplossingen van landbouwkundige voorlichting aan het eind van de negentiende eeuw en economische maatregelen in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Daarbij werd onder andere de nadruk gelegd op de verandering van de mentaliteit in de boerengezinnen.¹⁸ De traditie dat één van de zonen het bedrijf per sé moest voortzetten, wilde men doorbreken. Dit keer stond dus vooral de uitstoot van arbeid centraal bij het oplossen van het kleine boerenvraagstuk.

Het merkwaardige van het kleine boerenvraagstuk is dat, zolang schaalvergroting voorop staat, het telkens vooruit schuift. In het

begin van de twintigste eeuw slaagden de meeste boeren er nog in om met zo'n 1-5 hectare een goedlopend boerenbedrijf te onderhouden. Rond 1945 was die norm verschoven naar 7 hectare. In de IJsselmeerpolders was het toen al gebruikelijk om 12 hectare als minimum te beschouwen.¹⁹ Overigens vormde deze groep van kleine boeren in heel Europa voor de beleidsmakers een probleem.²⁰ Vandaar dat Mansholt zijn in Nederland ontwikkelde beleid later vrij moeiteloos kon voortzetten binnen de EEG.²¹ Anno 1990 werd 60 hectare als een aanvaardbare oppervlakte gezien en nu aan het begin van het nieuwe millennium is de verwachting dat dit snel zal oplopen naar 100 hectare. Tabel 1 geeft een indruk van de verschuiving in de grootte van de landbouwbedrijven. Het 'kleine boerenvraagstuk' is dus een relatief begrip. Dit geldt mutatis mutandis ook voor de oplossing. De oplossing werd gerelateerd aan de actuele omstandigheden. In de periode 1956-1970 kreeg die de vorm van streekverbeteringsprojecten.

Tabel 1. Aantal bedrijven met hoofdberoep landbouwer in grootteklassen >1 ha (1910-1970)²²

	1910	1921	1930	1938	1950	1959	1970
1-5 ha	55366	60610	58295	66158	60199	36309	18100
5-10 ha	37331	44468	50832	50503	60603	57118	32150
10-20 ha	29411	33076	39814	46488	47495	52321	49066
20-50 ha	23331	22182	23572	26105	24011	23878	29967
> 50 ha	3405	2739	2512	2259	1991	1912	2326
Totaal	148844	163075	175025	191513	194299	171538	131609

Probeert men analoog aan Van den Brinks definiëring van landbouwstructuurbeleid het begrip streekverbeteringsbeleid te omschrijven, dan zal men in de eerste plaats op zoek moeten gaan naar de algemene doelstelling van dit beleid. Een dergelijke zoekactie leidt tot de verrassende constatering dat zo'n doelstelling ontbreekt. Er bestaat geen officiële nota 'Streekverbetering', waarin de doelstellingen van de regering of het Ministerie van Landbouw en Visserij opgesomd staan. Het streekverbeteringsbeleid lijkt vooral te zijn voortgevloeid uit praktische overwegingen, op dat moment levende ideeën, politieke actualiteit en ad hoc beslissingen. Toevallige omstandigheid was bijvoorbeeld een LEI-rapport, waaruit bleek dat de kosten van melkproductie in achtergebleven gebieden veel hoger lagen dan elders. Dit

bleken zonder uitzondering gebieden met een betrekkelijke achterstand op het sociaal-maatschappelijk vlak. Ad hoc was de beslissing om in 1956 negentien gebieden aan te wijzen als streekverbetering, terwijl er nog geen inventarisatie was gemaakt van de gebieden die als achtergebleven konden worden gekenmerkt.²³

Het ontbreken van een duidelijk geformuleerde algemene doelstelling neemt niet weg dat die achteraf uit de motivatie van de initiatiefnemers wel gereconstrueerd kan worden. Er bestond namelijk begin jaren vijftig een consensus dat een opwaardering van het welzijns- en welvaartspeil van boeren in achtergebleven landbouwstroken tot het niveau van de industriearbeider noodzakelijk was. De wegen die daartoe moesten leiden waren divers. Ze werden gedis-tilleerd uit de algemene doelstellingen van het landbouwstructuur-beleid en tot onderdeel van het streekverbeteringsbeleid gemaakt. Ze kunnen in vier subdoelstellingen worden samengevat. Op de eerste plaats stond de rationalisatie van het boerenbedrijf. Termen als ruil-verkaveling, specialisatie en mechanisering behoorden tot het stan-daardidoom van de streekverbeteringen. In de tweede plaats werd een sanering van het kleine boerenbedrijf nagestreefd. Opheffing van boe-renbedrijven maakte de noodzakelijke schaalvergroting van andere agrarische ondernemingen mogelijk. In de derde plaats trachtte men door uitstoot van overtollige arbeidskracht, introductie van arbeidsin-tensieve teelt en regulering van bedrijfsopvolging het gebruik van het aanwezige arbeidspotentieel te maximaliseren. Ten slotte poogde men ook de investeringsbereidheid onder boeren te vergroten door de gang naar de bank te stimuleren. Deze vier subdoelstellingen waren dus niet exclusief voor het streekverbeteringsbeleid. Exclusief was wel de metho-diek om ze te bereiken: namelijk de streeksgewijze voorlichting, zoals die hiervoor werd geschetst. Deze voorlichting was primair ge-richt op een mentaliteitsverandering. Dat wil zeggen, er kon weliswaar materiële hulp in de vorm van bijvoorbeeld subsidies worden ver-leend, maar deze ondersteuning was een middel en geen doel. Doel was het denken van de boeren en hun gezinsleden te beïnvloeden.

Op grond van het voorgaande kunnen we streekverbeteringsbe-leid definiëren als: een door het Ministerie van Landbouw met streeks-gewijze voorlichting nagestreefde beïnvloeding van de handel- en denkwijze van kleine boeren met als doel de welvaart en welzijnssi-tuatie van deze boeren en hun gezinnen in overeenstemming te bren-gen met normen die voor industriearbeiders golden.

Het nationale beleid

De ontwikkeling van het streekverbeteringsbeleid op landelijk niveau kan worden onderverdeeld in de volgende periodes.

- De aanloopfase 1953-1956
- De eerste streekverbeteringsfase 1956-1962
- De tweede streekverbeteringsfase 1962-1966
- De fase van aflopend beleid 1966-1970

Directe aanleiding tot de instelling van de eerste streekverbeteringen vormde een rapport van het LEI, dat aantoonde dat de melkproductiekosten in sommige gebieden aanzienlijk hoger lagen dan elders. Het rapport was echter slechts de aanleiding om door te voeren wat reeds in de lucht hing. De RLVD was namelijk al in meerdere regio's bezig geweest met experimentele vormen van integrale voorlichting, onder andere in de voorbeelddorpen Rottevalle (Friesland) en Kerkhoven (Noord-Brabant). Hier was men naar voorbeeld van Franse experimenten (*villages témoins*) in 1953 gestart met een voorlichtingsprogramma, dat vooral gericht was op groepsvoorlichting. In de Nederlandse variant zocht de RLVD naar agrarische kernen van 25 tot 30 landbouwersgezinnen. Bij deze trachtte deze dienst de rentabiliteit van het bedrijf en de leefomstandigheden van het gezin te verbeteren. De benodigde investeringskosten werden deels betaald uit de Marshallhulpgelden. Ten einde het experiment zo goed mogelijk uit te voeren, werd er in 1954 een sociografisch onderzoek ingesteld. Ook andere lopende en afgeronde voorlichtingsprojecten stonden model bij de streekverbetering. In de verslagen wordt verwezen naar de streekontwikkeling in de Komgronden (1951), de herverkaveling in het door de watersnoodramp getroffen Zeeland (1953), de voorlichtingsprojecten in de Drentse Madelanden en de Ablasserwaard/Vijfherenland, het ontwikkelingsplan voor Noordwest-Veluwe en de ontwikkeling van de kernen met rationalisatiebedrijven.²⁴ De projecten te Rottevalle en Kerkhoven werden door de RLVD bij afsluiting in 1956 dusdanig succesvol geacht, dat voortzetting onder de naam streekverbetering elders volgde.²⁵

De reden waarom de eerste negentien gebieden geselecteerd werden, als streekverbeteringsobject is vaag. Duidelijk is wel dat pas in de loop van 1957 door het LEI een lijst werd samengesteld, waarop nagenoeg 140 streken/gemeentes prijkten die in aanmerking kwamen voor de status van streekverbetering.²⁶ Deze lijst is slechts ten dele vergelijkbaar met de later daadwerkelijk tot streekverbeteringen ver-

heven gebieden. Het LEI baseerde zijn onderzoek namelijk goeddeels op cijfers per gemeente, terwijl de later aangewezen gebieden in dat opzicht grensoverschrijdend waren. Er bestond van meet af aan veel kritiek op het rapport. De criteria die werden gebruikt om de achterstand te meten waren soms discutabel. Bovendien bleken de verschillende landbouwstreken onderling moeilijk te vergelijken.

Gedurende de eigenlijke *streekverbeteringsfase 1956-1970* zijn in totaal 118 gebieden aangewezen voor streekverbetering (zie tabel 2).

Tabel 2. Aantal en lopende streekverbeterings projecten vanaf 1956

Jaar	Aantal	Waarvan nieuw
1956	19	19
1957	36	17
1958	42	6
1959	42	0
1960	52	11
1961	58	9
1962	82	32
1963	87	15
1964	95	8
1965	96	1
1966	80	
Totaal		118

Tot de eerste streekverbeteringen behoorden onder andere: het Drentse Spier/Wijster, de Zak van Zuid-Beveland, Ameland, het Limburgse Bergen, het Gelderse Beltrum, het Brabantse Haaren, het Overijsselse Nieuwleusen/Dalfsen, het Utrechtse Lopikerwaard en de Alblasserwaard. De gebieden lagen dus verspreid over het hele land. Achter deze keus schuilde de gedachte dat van de streekverbetering in de geselecteerde gebieden een voorbeeldfunctie zou uitgaan voor de hele regio. In plaats van per provincie alle streekverbeteringsgebieden in één keer aan te pakken werd dus voor een decentrale aanpak gekozen. Bovendien sloot dit ook beter aan bij het plan om de streekverbeteringen te koppelen aan de ruilverkavelingen.

In sommige streken werden er uitvoerige onderzoeken verricht naar de sociaal-economische verhoudingen. C. de Galan, toentertijd

medewerker van het LEI, deed bijvoorbeeld uitgebreide studies in de Zak van Zuid-Beveland. Dit sociaal sterk geïsoleerde gebied behoorde tot de eerste streekverbeteringen. Het gebied omvatte een zestal gemeenten, waartussen een sterke geloofssegregatie bestond: er waren dorpen waar het katholicisme domineerde en dorpen waar de hervormde en gereformeerde gemeentes de grootste aanhang kenden. Bovendien was er een sterke scheiding tussen de grotere en de kleinere boeren, die elk hun eigen verenigingsleven hadden. In de praktijk leverde het niet alleen de nodige moeilijkheden op om een dergelijk heterogene gemeenschap in één streekverbetering onder te brengen, maar was het vrijwel onoverkomelijk ze dezelfde agrarisch-sociale voorlichting te geven. Opvallend was verder dat in de Zak van Zuid-Beveland de niet-agrarische plattelandsbevolking zich buitengesloten voelde. Boerengezinnen konden met behulp van de overheid in het kader van de ruilverkaveling nieuwe huizen bouwen en inrichten. De bakker en kruidenier in hetzelfde dorp niet, hetgeen binnen de kleine gemeenschappen als bijzonder onrechtvaardig werd ervaren. De roep om een plattelandsbenadering in plaats van een landbouwbenadering van de streekverbetering was hier dan ook goed te horen.²⁷

Een duidelijke evaluatie van de streekverbetering - behalve op lokaal niveau - bleef in de tweede helft van de jaren vijftig uit. Pas begin jaren zestig verschenen er evaluaties op landelijk niveau.²⁸ Daarom kan hier een cesuur in de streekverbetering worden geplaatst. Het positieve oordeel leidde er toe dat het beleid in 1961 een extra impuls kreeg en er in een keer zo'n dertig nieuwe gebieden werden aangegeven als streekverbeteringen. Andere beleidsinstrumenten raakten of geïncorporeerd (bijvoorbeeld het beleid van de Dienst Kleine Bedrijven) of verstrengeld (bijvoorbeeld het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw) met het streekverbeteringsbeleid. Maar op zijn minst is één punt opmerkelijk. Tussen de regels door is in (jaar)verslagen leesbaar dat de samenhang tussen ruilverkaveling en streekverbetering ver zoek was. Het streekverbeteringsbeleid was van meet af aan bedoeld als een hulpmiddel om ruilverkaveling ook werkelijk effectief te maken. Niet voor niets was er aanvankelijk in tweede van de streekverbeteringen tevens sprake van een ruilverkaveling. De activiteiten van de RVLDD bleken in de praktijk echter pas te beginnen als die van Cultuurtechnische Dienst (CD) - die verantwoordelijk was voor de planning en uitvoering van de ruilverkavelingen - gereed waren. Zo waren er aparte streekverbeteringscommissies en ruilverkavelingscommissies, die nauwelijks aan elkanders activiteiten

deelnamen. Wie de eindverslagen van de streekverbeteringscommissies leest, kan concluderen dat er - enkele uitzonderingen daargelaten - nauwelijks naar de ruilverkavelingen wordt verwezen. De streekverbetering werd in belangrijke mate als een losstaand beleid beoordeeld. Dit blijkt ook uit een artikel begin jaren zestig van H. de Bruijn, medewerker bij de Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, waarin hij pleit voor een betere integratie van de voorlichting bij ruilverkaveling en streekverbetering.

De vraag over het hoe en waarom van die 'scheiding' is voornog niet eenduidig te beantwoorden, maar het is geenszins te wijten aan desinteresse van de CD, want die begon er allengs naar te verlangen de agrarisch-sociale voorlichting in een vroeg stadium te laten beginnen. De CD hoopte dat een groter deel van de bevolking vroegtijdig overtuigd zou raken van de noodzaak van ruilverkaveling. Wellicht heeft dit er toe geleid dat de overheidsdiensten begin jaren zestig opnieuw een verwoede poging deden ruilverkaveling en streekverbetering te koppelen. Zowel van de zijde van de RVLVD als van de CD werden modellen ontwikkeld die moesten leiden tot een betere integratie van beider activiteiten.²⁹ Dat mislukte volledig: in 1967 werden de pogingen gestaakt en kwamen beide los van elkaar te staan. De CD noemde het woord streekverbetering in zijn jaarverslagen na 1967 niet meer. Wel werd nog twee keer verwezen naar 'sociaal onderzoek'. Het feit echter dat de CD na 1967 vrijwel geen aandacht had voor de sociale aspecten van ruilverkavelingen is sprekend voor het falen van de nieuwe opzet.

De aanvankelijk optimistische geluiden over de streekverbeteringen veranderden in de eerste helft van de jaren zestig. Door de vele projecten raakte de RLVD overbelast. In plaats van intensivering van de voorlichting, moest de dienst zijn werkzaamheden inkrimpen.³⁰ Dat stond haaks op het beleid. Rond 1966 begon *de fase van afbouw* van het beleid. Het aantal streekverbeteringen nam af en de aandacht voor dit voorlichtingsprogramma kwam nadien op een lager pitje te staan, omdat de nadruk weer kwam te liggen op de individuele bedrijfsontwikkeling. De regering ging er steeds meer vanuit dat voorlichting moest worden gegeven aan boeren die hun bedrijven wilden en konden voortzetten. De streekverbetering die toch vooral geënt was op groepsvoorlichting, achterstandsgroepen en -gebieden verloor daarmee haar functie. Ze stierf rond 1970 - vlak na de grote reorganisatie bij de dienst voorlichting - een zachte dood. De hulpkrachten die aangesteld waren voor de streekverbeteringsproblematiek werden

overgeheveld naar de sociaal-economisch voorlichting, waar naast de relatie gezin-bedrijf vooral de individuele begeleiding weer een belangrijke rol speelde. De agrarisch-sociale voorlichting - in naam een stokpaardje van de streekverbeteringsprojecten - werd steeds meer als een mislukking beschouwd. Reeds in 1973 was er sprake van een afbouw van deze vorm van voorlichting en in 1976 werd zij definitief van de begroting afgevoerd.

Als reden voor het aflopend beleid kunnen in elk geval een viertal factoren aangewezen worden. In de eerste plaats integreerde de Nederlandse landbouwpolitiek met die van de EEG. De ruimte voor nationale programma's werd daardoor geringer. In de tweede plaats convergeerde de ontzuiling van de Nederlandse samenleving met het ontstaan van nieuwe normen en waarden. Een paternalistische benadering, zoals de streekverbetering feitelijk was, paste niet meer in dat beeld. In de derde plaats was het aantal kleine boeren sterk gedaald (zie tabel 1). De politieke aandacht verschoof daardoor naar andere landbouwproblemen. In de vierde plaats besloot de overheid om meer aandacht te besteden aan individuele voorlichting aan kansrijke boerenbedrijven.³¹

Sociale planning

Tot dusver is in dit artikel de streekverbetering vooral beoordeeld vanuit het naoorlogse landbouwstructuurbeleid. Er is er nog een tweede kader waarin de streekverbetering geplaatst dient te worden, namelijk de algemene sociale en economische planning zoals die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland zijn beslag kreeg. In vergelijking met de vooroorlogse situatie nam de bemoeienis van de overheid met het sociaal-economisch leven van de burgers enorm toe. Om tot evenwichtige verdeling van de welvaarts-groei over alle delen van het land te komen en om de structurele werkloosheid in de regio's buiten het westen te verminderen, ontwikkelde de regering een regionaal industrialisatiebeleid.³² Gaandeweg bleek dat sommige plattelandsstrekken zich niet leenden voor grootschalige industrialisatie. Het arbeidspotentieel was hier veel te gering. Dat nam niet weg dat er een aanzienlijke werkloosheid heerste. De oplossing werd gezocht in een versterking van de landbouwstructuur in deze regio's, onder andere door het uitvoeren van streekverbeteringsprogramma's. In dit opzicht vormde de

streekverbetering de rurale tegenhanger van het regionaal industrialisatiebeleid.

Het naoorlogse regionale economische beleid kenmerkte zich onder andere door een flankerend sociaal beleid. Stimuleringsmaatregelen gingen gepaard met pogingen om ook op sociaal-cultureel vlak de bevolking op een hoger niveau te brengen. Deze *social engineering* of sociale planning deed vooral na de Tweede Wereldoorlog, mede onder invloed van de opkomende sociale wetenschappen, opgang. In Nederland bestonden sedert het Interbellum twee tradities in de sociologie, gemakshalve aangeduid met 'Amsterdamse School' en 'Utrechtse School'. De eerste legde bij zijn analyse de nadruk op de sociale indeling in groepen, de tweede, die voortkwam uit de geografie, een sterker accent op de territoriale indeling. Deze vermenging van beide tradities leidde tot de opkomst van een nieuwe stroming, de zogenaamde sociografie. De term was afkomstig van S.R. Steinmetz (1862-1940), die als grondlegger van de Nederlandse sociologie kan worden beschouwd. De sociografische studies kenmerkten zich door hun empirisch-descriptieve vorm.

In de jaren veertig en begin jaren vijftig werd gepoogd op systematische wijze sociografisch onderzoek te doen. Zo werd tijdens de oorlog door het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO), een groot aantal deelstudies geïnitieerd op het platteland. Het was het eerste grootschalige project op basis van sociografische methodes. Gezocht werd naar type-gemeenten waar het kleine boerenbedrijf nadrukkelijk aanwezig was. Deze studies waren bedoeld als een soort handleiding voor het sociale werk ter plaatse. Men moet ze eerder beschouwen als beleidsstudies, dan als wetenschappelijke studies.³³ Tot een synthese hebben deze deelstudies niet geleid, hoewel dat in opzet wel de bedoeling was. Het gebrekkige theoretisch kader van de onderzoeken verhinderde echter een overkoepelend werk en leidde er bovendien toe dat in de jaren vijftig en zestig de academische wereld haar interesse goeddeels verloor in de sociografie als aparte discipline. Deze sociografische studies moeten echter wel beschouwd worden als het begin van de beleidsadvisering door sociologen. H.N. ter Veen, de opvolger van Steinmetz beschouwde de sociograaf als een sociaal-ingenieur, die zelfs op gemeentelijke niveau onmisbaar zou zijn.³⁴ De instelling van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, dat de sociale interventie door de overheid bevorderde, stimuleerde bovendien de behoefte aan advisering op dit terrein.

In het naoorlogse Nederland kunnen we vijf belangrijke projecten op basis van sociale planning aanwijzen.³⁵ De eerste is de hier besproken streekverbetering. In de tweede plaats de reeds genoemde industrialisering van de negen ontwikkelingsgebieden. In Zuidoost-Drenthe bijvoorbeeld werd door een gericht industrialisatiebeleid gepoogd grote groepen voormalige veenarbeiders in de fabriek aan het werk te krijgen.³⁶ Dit vereiste een intensieve sociale begeleiding. Het tweede omvangrijke project vinden we in zuidwestelijk Nederland. De aanleg van de Deltawerken haalde grote delen van Zeeland uit een isolement. Het vierde project lag sterk verspreid over heel Nederland. Om in sommige industriekernen het potentieel aan arbeidskrachten op peil te brengen, werd door de overheid de emigratie uit zwakke economische regio's gestimuleerd. Zo vertrokken onder ander vanuit Drenthe arbeidersgezinnen naar de Hoogovens te Velsen. Ook Rotterdam was zo'n groeikern. Het Ministerie van Maatschappelijke Werk ontwikkelde een beleid om de integratie van deze nieuwkomers te bevorderen. Voor het onderzoek naar streekverbetering is vooral echter het vijfde project, de kolonisatie van de IJsselmeerpolders van belang. Want wie zoekt naar het voorbeeld dat de overheid bij het moderne agrarisch ondernemersschap voor ogen stond, kan hier zijn hart ophalen. Ter Veer vervulde een voortrekkersrol bij het sociaal-maatschappelijk onderzoek in de nieuwe polders. Hij betrok, als voorman van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders, vrijwel alle afstuderende en promovende sociologen van de Amsterdamse School (waaronder E.W. Hofstee) bij de onderzoeken in de nieuwe polders. Menigeen beschouwde het nieuwe land als een laboratorium van de moderne menswetenschap. Dat de streekverbetering aan de ontwikkelingen in de IJsselmeerpolders veel ontleende, hoeft geen betoog.

In de jaren tachtig werd sociale planning (social engineering) steeds vaker aangeduid met de term maakbaarheid-van-de-samenleving. Dit laatste begrip heeft een politieke negatieve connotatie gekregen. Voor diegenen die een vrije markteconomie nastreven, wordt de idee van de maakbare samenleving gelijkgesteld aan het gedachtegoed van de socialistische en sociaal-democratische politieke partijen zoals dat na de Tweede Wereldoorlog is ontwikkeld. Maakbare samenleving en interveniërende overheid zijn in die visie onlosmakelijk verbonden. In wetenschappelijke kringen wordt het begrip met meer nuance behandeld. Historici bijvoorbeeld zoeken vormen van maakbare samenleving in de hele geschiedenis.³⁷ Nadeel van dit soort studies is dat het

begrip maakbaarheid uit zijn tijdscontext wordt gelicht. Zo kan men de oprichting van de opvoedkundige kampen te Veenhuizen door de Maatschappij van Weldadigheid in het begin van de negentiende eeuw met recht betitelen als een duidelijke vorm van *social engineering*, maar daarmee is een vergelijking met allerlei vormen van *social engineering* uit de tweede helft van de twintigste eeuw nog lang niet gemakkelijk. Doelstellingen, technieken en resultaten verschillen immers hemelsbreed in elk tijdsbestek.

Ik koppel de term maakbaarheid in dit onderzoek aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Het gaat mij dus om die vormen van social engineering die in de periode na de Tweede Wereldoorlog opgang maakten. De jaren vijftig vormden een overgang van de verzuilde staat naar de verzorgingsstaat. Maakbaarheid is in dat geval het geheel van ideeën en handelingen die achteraf gezien het ontstaan en de in standhouding van de verzorgingsstaat bevorderden. Dit betekent voor ons onderzoek dat we geïnteresseerd zijn in de relatie sociale planning (streekverbetering) en het ontstaan van de verzorgingsstaat.

De Wageningse School

Wie zoekt naar de achterliggende ideeën over de streekverbetering, komt terecht bij de vakgroep Sociologie en Sociografie van de Wageningse hoogleraar E.W. Hofstee.³⁸ Hofstee was net als Mansholt opgegroeid op het Groningse platteland. Maar anders dan Mansholt niet in een boeren-, maar in een onderwijzersgezin. Hij studeerde in de jaren dertig af bij Steinmetz. Zijn dissertatie over het Groningse Oldambt wordt nog steeds beschouwd als een van de meest geslaagde werken uit de Amsterdamse school.³⁹ Na de Tweede Wereldoorlog werd Hofstee benoemd aan de Landbouw Hogeschool te Wageningen. Naast plattelandssociologie vormde de demografische ontwikkelingen in Nederland zijn tweede grote wetenschappelijke liefde. Hoewel Hofstee gruwde van de term 'Wageningse School', kunnen we achteraf zonder meer stellen dat er wel degelijke sprake is geweest van een groep onderzoekers die Hofstee's ideeën verder uitwerkten. Het ging daarbij met name om de theorieën over het modern dynamische cultuurpatroon en die van de bedrijfsstijlen. In één zin samengevat beoogden deze een verklaringsmodel te geven voor de overgang van een traditioneel denkende naar een moderne boer. Zijn ideeën werden ook in andere richtingen verder ontwikkeld. Zo gaf A.W. van den Ban

gestalte aan de landbouwvoorlichting en G.A. Kooy aan de gezins-sociologie. Hofstee ontpopte zich bovendien als één van de belangrijkste propagandisten van het praktijkgerichte streekonderzoek.⁴⁰ De ideeën van de Wageningse school zijn van beslissende invloed geweest op de ontwikkeling van de Nederlandse plattelandssociologie.

Hofstee's inspiratiebronnen moeten op twee terreinen gezocht worden. Waar het de meer theoretische benadering betreft, is zijn eigen vakgroep van groot belang geweest. Zijn concepten van het modern cultuurpatroon en de bedrijfsstijlen, die hij op grond van zijn eigen studies ontwikkelde, werden later door B. Benvenuti, R. Bergsma en A.W. van den Ban verder uitgewerkt en ook bekritiseerd.⁴¹ In de tweede plaats is Hofstee aanvankelijk ook beïnvloed door de Amerikaanse *Rural sociology* en de daarmee samenhangende *Rural Development*.⁴² Hofstee was in de jaren veertig dankzij de Marshallhulp in direct contact gekomen met zijn Amerikaanse collega's.⁴³ Nederlandse delegaties bezochten Amerikaanse universiteiten en scholen, zoals de Land-Grant colleges.⁴⁴ Het ging bij deze uitwisseling vooral om de toegepaste sociologie. In de loop der jaren zestig groeide er bij Hofstee een weerstand tegen de Amerikaanse benadering. Hij meende dat die de optelsom van individuen teveel gelijk stelde met de ontwikkeling van en binnen groepen. Als antwoord daarop ontwierp hij in de jaren zeventig de differentiële sociologie, die het best te omschrijven valt als de theorie van de sociografie.⁴⁵ Veel aanhang verwierf hij hiermee niet, wellicht omdat hij nu eenmaal een groter analyticus dan theoreticus was.

Bij de toegepaste sociologie ligt ook in belangrijke mate een link met de landbouwhuishoudkunde. De Wageningse landbouwhogeschool kende vanaf 1952 onder leiding van C.W. Willinge Prins-Visser een studierichting Landbouwhuishoudkunde, die op sterke aan drang van Hofstee en minister van Landbouw Mansholt in het leven was geroepen. Het idee was geïnspireerd door de Amerikaanse Home Economics. In Amerika was deze studie ontstaan doordat een hogere efficiency vereist werd van het gezin en om een bijdrage aan het gezinsleven te leveren. Overbrengen van de Amerikaanse situatie naar Nederland ging niet zonder meer. Levensbeschouwelijke organisaties verzetten zich van meet af aan tegen al te grote inmenging van de overheid in het gezinsleven. Een thema als *Child Development and Family Relations* maakte hier te lande geen schijn van kans. Bovendien bestond er van begin af aan kritiek op de beperking tot het platte-

land. De Amerikaanse versie strekte zich ook uit tot de steden. Rond 1960 liet men deze beperking in Wageningen dan ook varen.

Ook op andere terreinen is de invloed van de Amerikaanse toegepaste sociologie merkbaar, waarbij aangetekend dient te worden dat deze zich niet beperkte tot de streekverbetering. Het concept van Community Organization (opbouwwerk) vond via het sociale werk (onder andere Jo Boer van Opbouw Drenthe) zijn weg naar de streekverbeteringsprojecten.⁴⁶ Dit concept van community organization sloot goed aan bij het werk van RLVD. Daar was men er van begin af aan vanuit gegaan dat groepsgewijze voorlichting – bijvoorbeeld door huiskamerbijeenkomsten – een zeer effectieve methode was. Men speculeerde er op dat door sociale controle en dwang twijfelaars sneller veranderingen zouden accepteren.

De ideeën die achter de sociale zijde van de streekverbetering schuil gingen zijn geenszins van begin af aan duidelijk geweest. Ze zijn in belangrijke mate in de praktijk ontwikkeld. Wat dat betreft was de streekverbetering een vergelijkbaar laboratorium als de IJsselmeerpolders. De vraag of de ideeënmakers op enigerlei moment zijn gaan twijfelen aan hun concepten, dat wil zeggen als illusie zijn gaan ervaren, is niet eenduidig te beantwoorden. Zeker is dat de kritiek op Hofstee's theoretische concepties groeide. Anderzijds is die kritiek niet de aanleiding geweest tot de afbouw van het streekverbeteringsbeleid.

De maakbare agrarische ondernemer

In het voorgaande hebben we de twee kaders (landbouwstructuurbeleid en *social engineering* in de verzorgingsstaat) geschetst waarbinnen de streekverbetering zich ontwikkelde. Aan de hand van deze twee kaders kan de ontwikkeling van de streekverbetering goed beschreven worden. Men zou bijvoorbeeld na kunnen gaan of het beleid effectief is geweest. Daartoe kan men enkele kerngegevens (inkomen, opleiding etc) uit streekverbeteringsgebieden statistisch vergelijken met regio's waarin geen streekverbetering heeft plaatsgevonden. Het onderzoeksobject bij deze studie is echter niet de doelmatigheid van het beleid, maar de methodiek oftewel de streeksgewijze voorlichting. Onze vragen richten zich primair op de ideeën, de planning en de uitvoering van de voorlichting, niet op de vraag of het inkomen van boeren in de voormalige streekverbeteringen anno 1970 inderdaad ver-

gelijkbaar was met dat van arbeiders in de industrie. Dat laatste is hier - hoewel het op zichzelf een zeer interessante vraag is - slechts van secundair belang. De economische en sociale verheffing van de boer kan weliswaar achteraf als uitgangspunt van het streekverbeteringsbeleid worden gezien, maar wie de laag van het intentionele doorbreekt, ontdekt dat streekverbetering een verborgen effect herbergt. Achteraf bezien overvleugelde die de korte sociaal-economische termijndoelstelling. Ik doel hier op de creatie van een nieuwe boer: de moderne agrarische ondernemer.

In de analyse vormen de ideeën van Hofstee het uitgangspunt. Hij wilde zijn concept van het modern dynamisch cultuurpatroon (de overgang van traditionele naar moderne boer) in de praktijk omzetten.⁴⁷ Hofstee veronderstelde dat er sedert de negentiende eeuw een overgang plaatsvond van de traditioneel denkende boer naar de moderne boer. De traditionele boer beschouwde hij als iemand die vasthield aan oude tradities en weinig veranderingsgezind was. Daar tegenover stelde hij de moderne boer, zoals bijvoorbeeld de negentiende-eeuwse boeren op het Groninger platteland, voor wie het concept verandering een levensfeit was. Deze moderne boer vervulde in de samenleving een voortrekkersrol. Onder andere H.K. Roessingh heeft Hofstee's idee van de onveranderlijkheid van traditionele, pre-industriële agrarische samenleving ter discussie gesteld.⁴⁸ J. Bieleman toonde in dat voetspoor aan dat de Drentse samenleving van 1600-1800 veel dynamischer was dan Hofstee's theorie veronderstelde.⁴⁹ En P. Priester, die de economische ontwikkeling van de Groningse landbouw tussen 1800-1910 bestudeerde, verklaarde het verklaringsmodel evenmin toepasbaar in de provincie waarop Hofstee zich in belangrijke mate beriep.⁵⁰ Gesteld kan worden dat Hofstee de traditionele samenleving te veel beschouwde als een voorspel van de moderne. Hij suggereerde een beeld van een traditionele samenleving, zonder deze ooit bestudeerd te hebben. Wellicht komt dit omdat zijn eigenlijk onderzoeksobject de overgang van het traditionele naar het modern dynamisch cultuurpatroon was. Als verklarende theorie heeft het modern dynamisch cultuurpatroon sterk aan kracht ingeboet. Maar het begrippenpaar traditionele-moderne boer bezit wel degelijk nog waarde als analytisch instrument. Voorwaarde is dat men het inkapselt in de tijd. De tegenstelling traditioneel-modern is voortdurend aanwezig, maar de inhoud wijzigt met de tijd. Hofstee heeft dat probleem later onderkend en gepoogd het modern dynamisch cultuurpatroon te

plaatsen in een tijdcontinuüm, maar tot een uitwerking is hij niet meer gekomen.⁵¹

De bedrijfsstijlentheorie van Hofstee hangt samen met zijn concept van de overgang van traditionele naar de moderne samenleving.⁵² Hierin poneert hij dat de overeenkomsten in bedrijfsstijlen in bepaalde streken samenhangen met collectieve opvattingen en normen van boeren in diezelfde regio. Een succesvolle boer, meestal ook een moderne boer, kan in zulk een proces richtinggevend zijn. Bruno Benvenuti, borduurde later voort op de bedrijfsstijlentheorie en ontwikkelde het zogenaamde TATE-concept (Technical and Administrative Task Enforcement).⁵³ Hij constateerde namelijk eind jaren zeventig dat identieke bedrijfsstijlen op honderden kilometers van elkaar te vinden waren. Dat bijvoorbeeld in een dorp in Friesland de boeren allen dezelfde melktank hadden was te begrijpen, maar hoe het mogelijk was dat de boeren in een dorp in Noord-Italië met precies dezelfde tanks en technieken werkten, was met het streekgebonden bedrijfsstijlen concept alleen niet te bevatten. Het TATE-concept kon dat wel verklaren. Het was volgens Benvenuti namelijk niet langer de boer die richting gaf aan de ontwikkeling van zijn eigen bedrijf, maar al die (niet-streekgebonden) instituties die om de boerderij heen waren gebouwd. De coöperatie bepaalde de inhoud van de tank, het onderzoeksinstituut de teeltmethode, de bank de financiering, de overheid legde regels op, de EEG quota, etc. Voor de boer leek slechts een slachtofferrol weggelegd: ging het mis dan droegen niet de instituties schuld, maar de boer.

In de jaren tachtig en negentig ontwikkelde de Wageningse hoogleraar Jan Douwe van der Ploeg, die inmiddels Hofstee's oude leerstoel bekleedde, Benvenuti's opvattingen verder. Van der Ploeg introduceerde onder andere het begrip: virtuele boer. Het is te beschouwen als een voortzetting van zijn eerdere werk over bedrijfsstijlen. In zijn concept heeft er in de besluitvorming van de agrarische bedrijven een verschuiving plaatsgevonden. Hij onderscheidt daarin drie fasen. In de eerste vond besluitvorming plaats op grond van historische ervaringen. Heden en verleden lagen in elkanders verlengde. We herkennen hierin de idee van de traditionele boeren, zoals Hofstee dat reeds ontwikkelde. In de tweede fase, die van de moderne samenleving, domineerde het concept van 'gedifferentieerde toekomstmogelijkheden op grond van huidige bekende *resources*'. Samenhang en ordening werden verkregen doordat de onderling heterogene praktijken convergeerden. Feitelijk was het heden bepalend voor de toekomst. In

de postmoderne samenleving is noch het verleden, noch het heden richtinggevend. De toekomst wordt maatgevend voor de huidige praktijk. Bij dat laatste speelt het zogenaamde expertsysteem (en de *trust*) een cruciale rol. Deze expertsystemen creëren een 'domein van het onbetwistbare'. Ze reduceren verschillende toekomstvisies tot één exclusieve optie op grond van de door het systeem gegenereerde kennis. Dat betekent dat andere opties gedelegeerd worden, met alle negatieve gevolgen van dien. De virtuele boer is de boer zoals die door het expertsysteem wordt voorgesteld, niet zoals die werkelijk is of zou kunnen zijn.

Van der Ploeg is met deze voorstelling radicaler dan Hofstee en Benvenuti. Hofstee beschouwde de komst van de moderne boer vanuit een humanistische optiek, die was immers een voortrekker en de beter ontwikkelde in de traditionele samenleving. Benvenuti voerde de boer op als marionet van de hem omringende instituties en regels, maar een die wel in staat moest worden geacht zich uit zijn slachtofferschap te bevrijden. Bij Van der Ploeg is de boer nog slechts een hologram van het expertsysteem, de reëel existierende boer is verdwenen naar een andere dimensie. Uiteraard weerspiegelt dit ook een verschuiving in het sociaal wetenschappelijk denken in de periode van vlak na de Tweede Wereldoorlog tot de millenniumwisseling. Het aanvankelijk humanistisch centrisch denken van de existentiële wijsbegeerte is allengs veranderd in een structuralistische filosofie, waarin de handelende mens niet langer de centrale rol krijgt toebedeeld.

Hofstee's aanvankelijk optimistische visie op het agrarisch ondernemerschap is in de conceptie van zijn beide navolgers verschrompeld. In Van der Ploegs concept moeten de ideeën van Hofstee zelfs onderdeel van het dominante kennissysteem geworden zijn. Want hoe men het ook wendt of keert, Hofstee heeft mede aan de wieg gestaan van het door Van der Ploeg geschetste expertsysteem. Het is ook vanuit deze optiek dat in het streekverbeteringsonderzoek Hofstee's ideeën worden benaderd. Het gaat er hier dus niet om zijn concept van het modern dynamisch cultuurpatroon aan de werkelijkheid te toetsen (dat deden zijn promovendi deels al), maar te kijken hoe zijn ideeën geïntegreerd werden in een expertsysteem. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de boer in zijn hoedanigheid van agrarisch ondernemer. Bergsma, die bij Hofstee promoveerde, verwoordde in zijn in 1963 gepubliceerde studie naar de reactie van Friese boeren op het modern dynamisch cultuurpatroon, het probleem van de kleine traditionele boer als volgt: 'Belangrijker echter dan deze ver-

schillen in omstandigheden zijn onzes inziens de mentaliteitsverschillen tussen grote en kleine boeren. Voornamelijk ten gevolge van zijn heel andere historische origine is de kleine boer in veel mindere mate 'ondernemer' dan de grote boer. In tegenstelling tot de laatste ziet de kleine boer zijn bedrijf niet als een onderneming waarvan hij de winstkansen uit moet buiten, maar veel meer als mogelijkheid om een 'vrij bestaan' te leiden. Qua mentaliteit komt de kleine boer zeer dicht bij een ouderwets hard werkende arbeider, en doet hij meestal weinig aan een ondernemer in de moderne zin denken. Dat hij zich desondanks toch in de situatie van een kleine ondernemer bevindt, waardoor hij zonder al teveel *fighting-spirit* te bezitten toch risico's moet dragen, veroorzaakt in deze tijd, nu de arbeidersklasse zich een vrij goed en zeker bestaan heeft verworven, gemakkelijk onlustgevoelens die een extra rem op de progressiviteit van de kleine boer vormen'.⁵⁴ Bergsma raakte daarmee de kern van de streekverbeteringsproblematiek. Wie de verschillende intenties van de betrokken actoren bestudeert, ontdekt dat er uiteindelijk één (impliciet) doel domineert: *de boer moest ondernemer worden*. Dit zou uiteindelijk in de decennia daarna uitmonden in een zeer specifieke vorm van ondernemerschap. Zowel Benvenuto als Van der Ploeg beschrijven immers een agrarisch ondernemerschap dat door regels, instituties en procedures volledig is ingekaderd. Buiten die regels bestaan geen wegen en dat maakt het – in tegenstelling tot andere vormen van ondernemerschap - voor de buitenwereld transparant.

In dit onderzoek blijft het grondconcept van Hofstee's theorie - traditionele boer moet moderne boer worden – belangrijk. Die overgang van traditioneel naar modern is geen de vooruitgang betreffend normatief vraagstuk, maar één dat samenhangt met een historische situatie. We zijn geïnteresseerd in keuzes (strategieën) van de boeren en hun gezinnen, in de structuren die aan keuzes ten grondslag lagen en de wijze waarop die keuzes van buitenaf werden beïnvloed. We veronderstellen geen noodzakelijkheid van die keuzes omdat ze zouden voortvloeien uit een gedetermineerd historisch proces. Dus geen lineaire denkwijze. Terugkeer van een modern ondernemerschap naar traditionele oplossingen behoeft daarom niet uitgelegd te worden in termen van achteruitgang, maar moet geanalyseerd worden als een verandering van strategie. In deze optiek is bijvoorbeeld de boer die tegenwoordig traditionele, natuurvriendelijke methoden van onkruidbestrijding gebruikt geen ouderwetse boer (zoals hij dat in Hofstee's concept wel zou zijn) maar een innoverende. Bij Hofstee is de term

verandering exclusief gekoppeld aan de moderne boeren; de begrippen traditioneel en verandering sluiten elkaar uit. Hier herkennen we het normatieve aspect van Hofstee's theorie: de komst van de moderne boer was noodzakelijk en onvermijdelijk. Om nu aan die normatieve denkwijze te ontsnappen introduceren we termen agrarische gezinsstrategie en agrarische ondernemersstrategie.

Agrarische gezinsstrategie en agrarische ondernemersstrategie

Waarom en hoe tracht de overheid via het streekverbeteringsbeleid de veronderstelde overheersende agrarische gezinsstrategie onder met name de kleine boeren om te vormen naar een agrarische ondernemersstrategie, zo luidt de centrale vraag van mijn onderzoek. De termen agrarische gezinsstrategie en agrarische ondernemersstrategie zijn gekozen als een globale richtingaanwijzer. Er kan in wezen ook x- en y-strategie staan. Een dergelijke richtingaanwijzer is handig voor een eerste begripsbepaling, maar kan ook misverstanden oproepen. In dat verband zijn twee kanttekeningen op zijn plaats.

In de eerste plaats mag agrarische gezinsstrategie niet geïdentificeerd worden met gezinsbedrijf. Nog steeds bestaat het overgrote deel van de primaire landbouwondernemingen (veehouderij-, akkerbouw- en tuinbouwbedrijven) uit gezinsbedrijven, terwijl er geen sprake is van een overheersende agrarische gezinsstrategie. Evenmin mag verondersteld worden dat een agrarische gezinsstrategie niets met marktgericht ondernemerschap heeft te maken. De volledig autarkische boer moet toch beschouwd worden als een mythologische figuur uit de landbouwliteratuur. Agrarisch bedrijfseconoom J. Renkema omschreef het agrarisch ondernemerschap ooit als '... de afweging van keuzehandelingen die de agrarische ondernemer moet verrichten met betrekking tot de organisatie van de produktie, de financiering en de aan- en verkoop van de produktiemiddelen en produkten, teneinde zijn doelstellingen zo goed mogelijk te kunnen verwezenlijken onder de gegeven en te verwachten omstandigheden'.⁵⁵ Zowel agrarische gezinsstrategie als agrarische ondernemerstrategie vallen binnen dit concept. Het verschil zit in de doelstellingen. Een agrarische gezinsstrategie stelt zich ten doel het bedrijf in stand te houden voor de toekomstige opvolger. Een agrarische ondernemersstrategie is gericht op winstmaximalisatie.

Er is nog een tweede kanttekening bij het gebruik van de term gezinsstrategie. Het refereert niet aan het concept gezinsstrategie zoals dat in sommige sociologische theorieën en binnen de *family history* wordt gehanteerd.⁵⁶ Daar vormt het gezin het vertrekpunt van de analyse. Hier is echter het agrarisch bedrijf het uitgangspunt en heeft het begrip agrarische gezinsstrategie slechts betekenis in relatie met het begrip agrarische ondernemersstrategie. Want we beschouwen agrarische gezinsstrategie en agrarische ondernemersstrategie als twee uiterste punten op een schaal. Het gaat dus om typologieën waartussen zich een zeer rijk scala van reëel existierende strategieën bevindt. Beide typologieën kunnen - op grond van literatuur - beschreven worden door tegenovergestelde kenmerken. Het laat zich raden dat een opsomming daarvan een lange onhanteerbare lijst oplevert. Vandaar dat ik de kenmerken indeel aan de hand van drie momenten: bronnen, activiteiten en doelstellingen. *Bronnen* omvatten de structuur van het agrarisch bedrijf en de context waarbinnen het werkt. Dat laatste kan zowel regiogebonden als bovenregionaal zijn. De categorie *doelstellingen* is de configuratie van beweegredenen voor de exploitatie van de bronnen. Dat kan dus variëren van winstmaximalisatie tot landbouw als vrijetijdsbesteding. *Activiteiten* verwijzen naar de organisatie van de bronnen om de doelstellingen te realiseren. Essentieel voor dit onderzoek is dat elk van die drie momenten door externe instanties beïnvloedbaar zijn. Zo kunnen de ruilverkavelingen opgevat worden als een manipulatie van de bron of structuur van het bedrijf. De introductie van subsidiemogelijkheden is een methode om doelstellingen en activiteiten te manipuleren. De agrarisch-sociale voorlichting gedurende de streekverbetering moet beschouwd worden als een poging om vooral de doelstellingen van boeren te veranderen.

Het onderzoek heeft dus als hypothese dat de streekverbetering beschouwd moet worden als een poging om het accent te verschuiven van een agrarische gezinsstrategie naar een agrarische ondernemersstrategie. De overheid propageerde het afsluiten van leningen bij banken, in plaats van bij familieleden. Door rationalisatie en specialisatie werd het bedrijfsgerichte werken vervangen door een marktgericht werken. In plaats van een organische gerichtheid op streek en familie groeide de behoefte aan een organisatorisch netwerk, waardoor de boer gelieerd werd aan bovenlokale en regionale netwerken.⁵⁷ Daardoor nam onder andere het werken en ondernemen op grond van wetenschappelijke methodieken snel toe. Opvallend is ook de poging om bedrijfs- en gezinsdomein te ontvlechten en te herordenen. Dat leidde

uiteindelijk in de jaren zestig tot de instelling van de sociaal-economische voorlichting. Die herordening kan gezien worden als een gevolg van de verschuiving van gezinsstrategie naar ondernemersstrategie. Maar boven alles stond de omvorming van het denken over de doelstelling: niet de bedrijfsopvolging, maar winstmaximalisatie kreeg het hoofddaccent. De hypothese zal verder worden uitgewerkt aan de hand van een aantal casestudies. Om redenen die samenhangen met lokale verzuildheid, demografische ontwikkeling, dominante bedrijfvormen, belangrijkste grondsoort en provinciale spreiding is daarbij de keus gevallen op de streekverbeteringen: Dantumadeel en Koningsdiep (Friesland), Borger en Grolloo/ Schoonloo (Drenthe), Bommelerwaard-oost (Gelderland), zuidoostelijk Zuid-Beveland (Zeeland) en Bergen (Limburg).

Epiloog

Ik keer nog een keer terug naar Westermans boek *De Graanrepubliek*. Vlak na de val van de Berlijnse Muur betuigt Mansholt tegenover de auteur zijn spijt over de uitschakeling van de marktwerking in de Europese landen. Hij meent dat het spel vraag en aanbod hersteld moet worden. 'We moeten het platteland bewaren als een waardevol deel van de maatschappij, voor de cultuur en het voortbestaan', vertrouwt hij Westerman toe. Hij draagt ook een oplossing daarvoor aan: de kleine boeren moeten beschermd worden. Als de interviewer verwondert vraagt 'De kleine?', antwoordt Mansholt: 'Ja, diegenen die niet winstgevend kunnen draaien omdat hun bedrijf te klein is, of op marginale grond ligt. Die moet je niet met omscholing of premies overhalen om ermee op te houden, nee, je dient ze een aanvullende uitkering te geven zodat ze ondanks hun onrendabele bedrijf boer kunnen blijven. Boeren zijn minstens zo waardevol voor de samenleving als kunstenaars'.⁵⁸

Daar waar Mansholt de kleine boeren een positie als waren het kunstenaars wil geven, daar pleit Van der Ploeg voor de vermaatschappelijking van het boerenbedrijf. De boerderij als verzorgings-tehuis voor gehandicapten, de boerderij met camping of de boerderij als eco-museum. Er zijn oneindig veel variaties op te bedenken. Ik zie zowel bij Mansholt als bij Van der Ploeg een grote paradox. Enerzijds verwerpen, of twijfelen beiden op z'n minst aan de maakbaarheid van het platteland. Anderzijds omarmen zij net zo snel nieuwe maakbaar-

heidsidealen. Misschien is de term maakbaarheid wel heel misleidend. Ik denk dat historisch onderzoek zal aantonen dat niet de boer, maar diens strategie voortdurend verandert. We veronderstellen veel te snel dat de boer een slachtoffer is van het expertsysteem, net zo als Hofstee ooit aannam dat de traditionele boer ten opzichte van zijn moderne buur achterlijk was. In werkelijkheid ligt de dynamiek van het boerenbestaan in het vermogen zijn strategie aan te passen. Of dat nu aan de werking van de markt is, aan de subsidieregels van de overheid, de sociale dwang van zijn dorpsgenoten of het dominante expertsysteem. Is het maakbare platteland een illusie? Een illusie is slechts de gedachte dat het maakbare platteland ooit af is.

Noten

-
- ¹ H. Krips-van der Laan, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen 1999).
 - ² F. Westerman, *De graanrepubliek* (Amsterdam 1999) 228.
 - ³ J. D. van der Ploeg, *De virtuele boer* (Assen 1999).
 - ⁴ P. J. P. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Wageningen 1984) 64-68.
 - ⁵ *Tussen Maas en Waal. Streekverbetering Maas en Waal-West 1957-1962* (z.p. z.j. [1962]) 13-16.
 - ⁶ *Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen* (Maarsseveen 1969).
 - ⁷ A. van Lierop, 'Het streekverbeteringsplan, speciaal met betrekking tot gezin en plattelandssamenleving', *Landbouwkundig Tijdschrift*, december, 69 (1957).
 - ⁸ M. van den Burg, *Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909* (Heerlen 1988).
 - ⁹ *Verslag streekverbetering Sleen - Erm - Diphooen, 1956 - 1960 Streekverbeteringscommissie Sleen* (z.p. [Sleen] 1961) 42-47.
 - ¹⁰ J. G. M. Helder, *De houding van de boeren in Bergeyk tegenover de landbouwvoorlichting* (Wageningen z.j.).
 - ¹¹ Rijksarchief Overijssel, Archief van de Rijkslandbouwconsulent Oost-Overijssel 1920-1960, Streekverbetering Heeteren e.o. inv. nr. 234.
 - ¹² G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Hilversum 2000) 126-151.
 - ¹³ *Jaarverslag 1963 van de Centrale Cultuurtechnische Commissie, Cultuurtechnische Dienst, Herverkavelingscommissie Zeeland, Herverkavelingscommissie Walcheren, Stichting tot het beheren van Landbouwgronden ('s-Gravenhage 1963)*.
 - ¹⁴ A. van den Brink, *Structuur in beweging: het landbouw-structuurbeleid in Nederland 1945-1985* (Wageningen 1990) 5-7.
 - ¹⁵ *Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den landbouw in Nederland. Ingesteld door de Landbouwcommissie benoemd bij K.B. van 1886. 4 Deelen.* ('s-Gravenhage 1890) deel 4, 17.
 - ¹⁶ *Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland* ('s-Gravenhage 1912) 309.
 - ¹⁷ D. J. Maltha, 'Het kleine boerenvraagstuk', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 4 (1947) 45-53
 - ¹⁸ Sj. Groenman, 'Bedrijfsstijl', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 295-296.
 - ¹⁹ Het Landbouw Economisch Instituut (LEI) heeft gedurende de periode 1948-1960 in de persoon van A. Maris het kleine boerenvraagstuk, met name op de zandgronden, aan periodieke studies onderworpen. Het publiceerde in 1949, 1951, 1954 en 1960 hierover rapporten. Het laatste was: A. Maris en R. Rijnveld, *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden; ontwikkelingen in de periode 1949-1959* ('s-Gravenhage 1960).
 - ²⁰ *Documenten van de Landbouwconferentie van de Lid-Staten van de Europese Economische Gemeenschap te Stresa van 3 juli tot 12 juli 1958* (z.p. z.j. [1958]).

-
- ²¹ W. H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953* (Groningen 1989).
- ²² Cijfers ontleend aan de CBS-Verslagen van de Landbouwtellingen 1950 en 1970.
- ²³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1956* ('s-Gravenhage 1956).
- ²⁴ *Verslag over de landbouw in Nederland in 1953-1956*. ('s-Gravenhage 1953-1956).
- ²⁵ *Van voorbeelddorp naar streekverbetering: eindverslag van de voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle* (z.p. z.j. [1956]).
- ²⁶ *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958).
- ²⁷ C. de Galan en M. A. J. van de Sandt, *De zak van Zuidbeveland, sociaal onderzoek in een streekverbeteringsgebied* ('s-Gravenhage 1959).
- ²⁸ H. P. de Bruin, 'Enige aspecten van streekverbetering', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 19 (1962) 118-121.
- ²⁹ Zie bijvoorbeeld: H. P. de Bruin, 'Voorlichting in ruilverkavelings- en streekverbeteringsgebieden', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 19 (1962) 293-298; *Jaarverslag 1959 van de Centrale Cultuurtechnische Commissie, Cultuurtechnische Dienst, Herverkavelingscommissie Zeeland, Herverkavelingscommissie Walcheren, Stichting tot het beheeren van Landbouwgronden* ('s-Gravenhage 1959) 1959-1963.
- ³⁰ H. P. de Bruin, 'Kritische beschouwing van de agrarische streekverbeteringsplannen', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 20 (1964) 104-112 en 21 (1964) 131-144.
- ³¹ J. de Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting in het gebied Epe-Heerde* (z.p. 1973) 195.
- ³² H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot, *Nederland industrialiseert. Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*. (Nijmegen 1981).
- ³³ H. Heeren, *Van sociografie tot sociologie. De Amsterdamse sociografische school en haar betekenis voor de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1993) 72.
- ³⁴ J. Winkels, *ISONEVO. Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk* (Amsterdam 1982) 19.
- ³⁵ *Gemeenschappen in beweging: sociale planning in de Nederlandse ontwikkelingsgebieden* (Amsterdam 1960).
- ³⁶ G. H. M. van Vegchel, *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren, 1945-1965*. (Amsterdam 1995).
- ³⁷ J. C. Scott, *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven/Londen 1998).
- ³⁸ Q. J. Munsters, 'E.W. Hofstee: tussen speculatieve fantasie en empirisch realisme. Een tweegesprek met prof. dr. E.W. Hofstee t.g.v. zijn 70e verjaardag en zijn naderend afscheid in de empirische sociologie en sociografie alsmede de sociale statistiek aan de LH Wageningen', *Mens en Maatschappij* (1980) 221-244; Q. J. Munsters, 'Een liefde die nooit roestte: Hofstee en het Oldambt' in: P.C.M. Hoppenbrouwers en J. H. N. Elerie ed. *Oldambt, deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen* (Groningen 1991) 17-24 en G. A. Kooy, 'Evert

-
- Willem Hofstee. Westeremden, 15-10-1909 - Wageningen 11-12-1987. Beknopt levensoverzicht en evaluatie', *Mens en Maatschappij* (1988) 2-5.
- ³⁹ E. W. Hofstee, *Het Oldambt, een sociografie, deel I: Vormende krachten* (Groningen/ Batavia 1937).
- ⁴⁰ E. W. Hofstee, *Rapport van de commissie inzake het streekonderzoek, ingesteld door het dagelijks bestuur van het Landbouw-Economisch Instituut* ('s-Gravenhage 1949).
- ⁴¹ B. Benvenuti, *Farming in cultural change* (Assen 1961); R. Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon, studie van de reactie op het moderne cultuurpatroon in de Dokkumer Wouden* (Assen 1963); A. W. van den Ban, *Boer en landbouwvoorlichting, de communicatie van nieuwe landbouwmethoden* (Assen 1963)
- ⁴² J. van der Kerckhoff, 'Het Rural Development Program in de Verenigde Staten', *Landbouwkundig Tijdschrift*. 71 (1959) 193-196.
- ⁴³ F. Inklaar, *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (z.p. 1997).
- ⁴⁴ E. W. Hofstee, 'De plaats van de 'Land-Grant Colleges' in het landbouwonderwijs, de voorlichting en het onderzoek in de Verenigde Staten', *Landbouwkundig Tijdschrift* 64 (1952) 189-195.
- ⁴⁵ E. W. Hofstee, H. M. Jolles en I. Gadourek, *Differentiële sociologie in discussie* ('s-Gravenhage 1985).
- ⁴⁶ J. Boer, 'Het begrip 'Community Organization' in het Amerikaanse Maatschappelijk Werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 4, 12 (1958) 49-55.
- ⁴⁷ Zie onder andere: E. W. Hofstee, *Rural life and rural welfare in the Netherlands* (The Hague 1957) en E. W. Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting* (Wageningen 1953).
- ⁴⁸ H. K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en concentratie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976).
- ⁴⁹ J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw* (Utrecht 1987).
- ⁵⁰ P. Priester, *De economische ontwikkelingen van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en een kwantitatieve analyse* (Groningen, 1991) 1-18.
- ⁵¹ E. W. Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', *Sociologische Gids* 1966) 139-154.
- ⁵² E. W. Hofstee, *Sociaal-economische problemen der Groninger Veenkoloniën (3 lezingen)* (Assen 1943) en E. W. Hofstee, *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandsche landbouwgebieden (inaugurele rede)* (Groningen/Wageningen 1946).
- ⁵³ B. Benvenuti, *Geschriften over landbouw, structuur en technologie (Ingeleid, bewerkt en vertaald door Jan Douwe van der Ploeg)* (Wageningen 1991).
- ⁵⁴ Bergsma, *Op weg*, 209.
- ⁵⁵ J. A. Renkema, *De studie van het agrarisch ondernemerschap in perspectief* (Wageningen 1986) 1.
- ⁵⁶ Zie bijvoorbeeld: A. Knotter, 'Inleiding' in: J. Kok e.a, ed. *Levensloop en levenslot: arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen/Wageningen 1999) 1-13.

-
- ⁵⁷ Zie in dit verband ook: C. D. Saal, *Sociale dynamiek. Structuurverandering in de plattelandsamenleving. Rede* (Groningen 1952); C. D. Saal, *Het boerengezin in Nederland* (Assen 1958).
- ⁵⁸ Westerman, *De graanrepubliek* 229.

Huishoudelijke voorlichting ten plattelande